

Wim Kok*

Een maakbare samenleving

Enkele overwegingen

Ik zal proberen bij het onderwerp 'de maakbaarheid van de samenleving' een aantal kanttekeningen te plaatsen, die mede gebaseerd zijn op mijn ervaring in de Nederlandse en internationale vakbeweging.

Het thema is tot een aantal vragen te herleiden.

Wat is de bijdrage die maatschappelijke en democratische besluitvorming kan leveren aan de verbetering van de arbeids- en levensomstandigheden van de bevolking?

Op welke wijze en in welke mate kunnen instrumenten van sociale en economische politiek worden ingezet om die verbetering tot stand te brengen?

Wat verwachten wij van de overheid om de oplossing van de grote vraagstukken van deze tijd dichterbij te brengen? En wat zijn haar mogelijkheden, wat is uitvoerbaar?

Hoe is de verhouding tussen overheidsbeleid en sociale en economische democratie?

En bovendien: wat kunnen afzonderlijke landen nog in hun eentje, in een tijd waarin de volkshuishoudingen zo met elkaar vervlochten zijn geraakt?

Internationale en Europese samenwerking

Laat ik met een paar opmerkingen over het laatste beginnen. We zijn in de wereld en in Europa meer dan ooit op elkaar aangewezen en toch neemt de verbroekeling toe. Grote delen van de *derde wereld* zitten gevangen in een web van rente- en aflossingsverplichtingen ten opzichte van donorlanden en financiële instellingen. De internationale schuldenkrisis is een sta-in-de-weg voor meer duurzaam economisch herstel, waarin ook de ontwikkelingslanden kunnen participeren. Dat is katastrofaal voor de derde wereld, maar ook een blok aan het been voor ons, in dit deel van de wereld.

Een impuls aan de economie van de ontwikkelingslanden, door ruimere kapitaaloverdrachten – met name aan de armste landen – of

*Ex-voorzitter Europees Verbond van Vakverenigingen (EVV) en Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). Inleiding gehouden op de

TPE-studieconferentie *De maakbaarheid van de samenleving*, Amsterdam, 25 oktober 1985.

door versoepeling van hun financiële verplichtingen, zou — zo hebben berekeningen van de OESO aangetoond — een gunstig effect hebben op de economische groei en op de werkgelegenheid; daar, in die landen zelf, maar ook hier in Europa. En toch gebeurt het niet! De besluiten van de Wereldbank in Seoel een paar weken geleden waren niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat en de ijzeren kondities van het IMF blijven een molensteen om de nek van de landen op weg naar ontwikkeling. Het is tragisch en schrijnend dat, waar geld voor ontwikkeling heet te ontbreken, de uitgaven voor bewapening, afschrikking en vernietiging onverminderd blijven stijgen. Afremming van de bewapeningswedloop en meer financiële ruimte voor de zelfontplooiing van de derde wereld hangen onverbrekkelijk met elkaar samen.

De belangrijkste *industrielanden* hebben vrijwel zonder uitzondering de neiging om de graad van zelfbescherming ten opzichte van elkaar op te voeren. *Protektionisme* wint — ook in de verhouding tussen de Verenigde Staten, Europa en Japan — steeds meer terrein op het streven naar economische en monetaire samenwerking. De jaarlijkse ontmoetingen van de leiders van de grote industriestaten in de wereld zijn interessanter voor de plaatjesjagers dan voor de bevolking. Eigenbelang en kortzichtigheid is troef en tientallen miljoenen werklozen betalen de prijs.

Het is te betreuren, dat binnen dit weinig opgewekte internationale beeld ook het proces van *Europese integratie* haperingen vertoont. Enerzijds is er de verheugende toetreding van Spanje en Portugal tot de Europese Gemeenschap op 1 januari 1986, maar anderzijds taant de gemeenschappelijke wil om Europa politiek en economisch te versterken. De institutionele discussie verloopt weinig hoopgevend. Het inzicht, dat Europa een veel beter gebruik zou kunnen maken van zijn economische potenties, is nog steeds te zwak ontwikkeld.

Door internationaal en Europees onvoldoende samen te werken, laten regeringen reële kansen liggen om een hogere economische groei te bereiken, om sterfte, honger en onderontwikkeling in de derde wereld te bestrijden en de werkloosheid in de geïndustrialiseerde wereld (beter) onder de knie te krijgen.

Deze vaststelling mag geen aanleiding zijn om te vervallen in een soort moedeloosheid, in een houding van 'wat je ook in een land als Nederland probeert te doen of te veranderen, je maakt er internationaal toch niets mee klaar'. Ik zou daar ernstig tegen willen waarschuwen. Het gaat erom internationale samenhangen en realiteiten onder ogen te zien, ze ook aan anderen zichtbaar te maken en in eigen land en daarbuiten de basis te leggen — zeker met bondgenoten — voor een beleid, dat de problemen van vandaag en morgen beter tot een op-

lossing kan helpen brengen.

De ideologie van de terugtrekkende overheid

Naar mijn mening heeft de *ideologie van de terugtrekkende overheid* een negatieve invloed op de mogelijkheden tot het voeren van een nationale Europese en internationale strategie gericht op de oplossing van de grote sociale en economische vraagstukken van dit moment. Ik licht deze stelling toe.

Natuurlijk is een hoge graad van overheidsbemoeienis *als zodanig* geen garantie voor goed en efficiënt beleid. Een regelmatige herijking van taken en instrumenten van de overheid is gewenst, uiteraard steeds met inachtneming van de te realiseren doelstellingen. Ook de kwaliteit van de uitvoering van het beleid verdient voortdurend aandacht.

Wetten, regels en voorschriften zijn geen doel op zich. Ze kunnen verouderen, bijdragen tot verstarring of tot ondoorzichtigheid van het beleid. De stofkam kan derhalve niet worden gemist en soms zelfs de bezem niet.

Maar het gaat wel steeds om de intentie, waarmee die attributen te voorschijn worden gehaald. Meer doorzichtigheid en slagvaardigheid, verbetering van de kwaliteit van het overheidsbeleid: graag! Mijn bezwaar begint als de *ordenende en beschermende functie van wetten, regels en afspraken bewust wordt aangetast*. Deregulering als ideologie is ontregeling. Dat raakt de belangen van de zwakkeren, die tegen de ongeordende werking van de maatschappelijke krachten moeten worden beschermd, in de kern. En dat tast ook de mogelijkheden van de overheid aan om richting te geven aan hoofdlijnen van het economisch en maatschappelijk proces, nationaal en over de grenzen heen.

De ideologie die kiest voor het terugtrekken van de overheid op het brede terrein van de economische politiek, met het argument dat het optimaliseren van de ontplooiingskansen van het bedrijfsleven de beste bijdrage is voor het creëren van duurzame economische groei, is niet alleen bedreigend voor hen die de beschermende en ordenende rol van de overheid niet kunnen missen, maar is zeker op den duur *ook schadelijk voor degenen, die zich (nog) sterk wanen*.

Gekoördineerd sociaal-economisch beleid binnen en tussen landen is niet mogelijk, als het neo-konservatisme de regeringen hun beleidsinstrumenten ontnemt. Grote ondernemingen hebben voor de daaraan verbonden nadelen soms een scherper oog dan ondernemersorganisaties. Voldoende ruimte voor een gezonde economische werking van het marktmechanisme en een regiefunctie voor de overheid op hoofdpunten van sociaal-economisch beleid behoeven elkaar niet uit te sluiten.

Markt en overheid dus, in een verstandig compromis; geen markt of overheid.

Stimulering van economische groei

Als de overheid op één terrein haar regiefunctie moet kunnen vervullen, dan is het wel bij de bestrijding van de massale *werkloosheid*: volksvijand nummer één in Nederland en in Europa! Die massale werkloosheid is geen natuurgegeven; die kunnen we en moeten we te lijf met een skala van instrumenten: door werk te maken en werk te delen. Economische groei en meer werkgelegenheid en herverdeling van arbeid als een Siamese tweeling: het één niet zonder het ander. *Hoe valt die groei te bereiken?* Door goed in te spelen op de mogelijkheden, die de internationale economische opleving biedt en daar — met name vanuit Europa — een eigen dimensie aan toe te voegen. Dat betekent: de ontwikkelingslanden een plaats geven in het groeiproces, zoeken naar betere vormen van economische samenwerking, niet alleen met de Verenigde Staten en Japan, maar ook met nieuw opkomende industrielanden en met Oost-Europa. Dat betekent niet in de laatste plaats een beter gebruik maken van de economische, technologische en sociale potenties, die West-Europa tot zijn beschikking heeft.

Wat houdt met name dat laatste in, die potenties van West-Europa?

In de eerste plaats moeten we van ons minderwaardigheidskomplex af. Wij zijn niet veroordeeld tot een blijvende achterstandspositie op economisch en technologisch terrein ten opzichte van de Verenigde Staten en de landen in de Pacific. De gemeenschappelijke Europese thuismarkt moet snel vorm krijgen, zodat we optimaal gebruik kunnen maken van de — ook economische — voordelen van één grote markt met 230 miljoen burgers. Het is mogelijk en nodig een meer offensief en strategisch gebruik te maken van de mogelijkheden die wetenschap en techniek ons bieden voor de vernieuwing en versterking van onze economie, van onze samenleving, van de creativiteit van onze bevolking.

Daarmee kunnen wij de basis leggen voor meer welvaart en werkgelegenheid in de toekomst, alsmede voor het veiligstellen van de financiering van waardevolle sociale en kollektieve voorzieningen en van de herverdeling van arbeid.

Het is mogelijk en nodig om in de landen van Europa een beter op elkaar afgestemd economisch beleid te voeren, een *stimuleringsbeleid*, gericht op een hoger tempo van kwalitatief verantwoorde economische groei.

Veel te fors aangezette bezuinigingen op sociale voorzieningen en op overheidsuitgaven in verscheidene landen van de Europese Gemeenschap hebben de sociale ongelijkheid verscherpt en de investeringen, met name in de publieke sektor, op een veel te laag peil gebracht.

Dat is schadelijk voor de kwaliteit van het bestaan en schadelijk voor

de mogelijkheden om een extra impuls te geven aan de economische opleving en aan de werkgelegenheid. Zo'n impuls — mits goed gedoseerd — verdient zichzelf terug en heeft per saldo een gunstiger effect op het financieringstekort dan een 'overkill' aan bezuinigingen. Ik zie tot mijn genoegen dat het economisch jaarverslag van de Europese Commissie, dat vorige week is verschenen, ook kiest voor zo'n extra impuls aan de groei, gebaseerd — en terecht — op een policy-mix van maatregelen aan zowel de vraag- als de aanbodzijde. Onderdeel daarvan is onder meer een reeks investeringsprojecten op het vlak van de infrastructuur. De Europese vakbeweging pleit daar al geruime tijd voor.

Het lijkt mij ook voor *Nederland* van groot belang om mede bij te dragen tot een economisch beleid in de EG dat de economische groei van rond 2,5 procent — het cijfer bij ongewijzigd beleid — naar 3,5 procent kan tillen. Pas dan wordt namelijk het moment bereikt, dat de economische groei een extra aantal arbeidsplaatsen kan gaan opleveren, dat groter is dan het aantal werkzoekenden dat er jaarlijks op de arbeidsmarkt bij komt.

Naar een beleid gericht op kwalitatieve groei

Hiermee is tevens aangegeven, hoe belangrijk het is om goed na te denken over niet alleen de meest wenselijke omvang van de economische groei, maar ook over de *samenstelling van de groei* en over de mogelijkheid om per procent groei een *zo goed mogelijk werkgelegenheidseffekt* te bereiken. Stuk voor stuk taken voor nationale overheden, waar mogelijk coördinerend in informatie-uitwisselend op Europees niveau, en uiteraard rekening houdend met inzichten en voornemens van ondernemers en werknemers.

Ik laat hier een paar trefwoorden vallen:

● *selektieve groei*

Het streven naar selektieve groei is nog steeds aktueel, want de externe effecten van economische groei — de gevolgen voor natuur en leefbaarheid — mogen nooit worden verwaarloosd; een belangrijke vraag blijft, welke hanteerbare instrumenten nationaal respectievelijk in Europees verband beschikbaar zijn of kunnen worden ontwikkeld om aan het begrip 'kwalitatief verantwoorde groei' een reële inhoud te geven;

● *de verhouding kapitaalkosten/arbeidskosten*

Op welke wijze kan worden bewerkstelligd, dat de werkgelegenheid in rendabele, relatief arbeidsintensieve segmenten van de economie nieuwe kansen krijgt? Te denken valt aan:

- geleidelijke afbouw kapitaalsubsidies en investeringspremies, omzetting in lagere werkgeverspremies sociale zekerheid;
- wijziging heffingsgrondslag sociale premies, zodanig dat naast

arbeid ook kapitaal belast wordt door de heffing over de toegevoegde waarde te laten plaatsvinden in plaats van over de loonsom.

Deze en andere kwesties behoren een *nadrukkelijke plaats te hebben in een overheidsstrategie gericht op bevordering van economische groei en werkgelegenheid*. Niet omdat de overheid al die vraagstukken alleen kan oplossen of beter beheerst dan anderen, maar wél omdat in het sociaal-economisch beleid op makroniveau al deze lijnen samenkomen.

Technologische en sociale innovatie

Een enkel woord nu over de ontwikkeling en de toepassing van *nieuwe technologie*. Vanuit een positieve opstelling tegenover deze innovatie dient tijdig en nauwgezet bekeken te worden, welke maatschappelijke en sociale gevolgen eraan vast kunnen zitten.

Wat zijn de *nadelige invloeden* op de kwaliteit van het bestaan en hoe kunnen die worden ondervangen? Wat zijn technologische toepassingen, die de leefbaarheid van de samenleving juist kunnen *verbeteren* (milieutechniek, energiebesparing, gezondheidszorg) en hoe kunnen die worden bevorderd?

Is er (verscherpte) *wetgeving* nodig om de nadelige gevolgen van nieuwe technologieën voor de positie van werknemers op te vangen (gezondheid, veiligheid, arbeidsomstandigheden)?

Wat zijn de relaties met de *omvang en de structuur van de werkgelegenheid*? Wat zijn de gevolgen voor de *arbeidsmarkt*, voor de positie van categorieën werknemers op die arbeidsmarkt? Dreigt de toepassing van nieuwe technologieën, met inbegrip van dat nieuwe toverwoord 'flexibilisering', de positie van bepaalde groepen niet verder te verslechteren? Wat zijn de gevolgen voor de *arbeidsorganisatie*, de taak- en functie-inhoud van de werknemers? Wat is de aansluiting naar het proces van *herverdeling van arbeid* en naar het opleidingsbeleid, met inbegrip van om-, her- en bijscholing en volwassenenedukatie?

Kortom, aan de ontwikkeling en de invoering van nieuwe technologie zit zoveel vast, dat tijdige en gekoncentreerde aandacht voor de gevolgen ervan dringend geboden is, zowel in het overheidsbeleid als in het overleg tussen ondernemingsleiding en werknemers, respectievelijk tussen ondernemersorganisaties en vakbeweging. En wel op alle niveaus. De werknemers en hun vertegenwoordigers behoren tijdig geïnformeerd te worden over voornemens op dit punt en over de te verwachten gevolgen op de diverse terreinen, waarvan ik de belangrijkste eerder noemde. Er dient een *overlegkader* te zijn om oplossingen en alternatieven te zoeken ter voorkoming van ongewenste gevolgen.

De *sociale acceptatie van technologische vernieuwing* is buitengewoon

belangrijk voor de mogelijkheden om er ook in de toekomst mee door te gaan. Ook ondernemers zien dat in toenemende mate in. Het zou mijn voorkeur hebben, wanneer in EG-verband regeringen, werkgeversorganisaties en vakcentrales overeenstemming zouden weten te bereiken over de wenselijkheid om een offensief gebruik te maken van technologie en wetenschap voor de vernieuwing en versterking van onze economie. Met daaraan gekoppeld een gezamenlijke verklaring van die drie 'partijen', dat bij de ontwikkeling respektievelijk introductie van nieuwe technologieën tijdig informatie wordt gegeven en overleg plaats vindt over de sociale gevolgen. Dit om de onderlinge afstemming van sociale, economische en technologische innovatie zo goed mogelijk vorm en inhoud te geven. Het lijkt mij trouwens de moeite waard om ook na te denken over de mogelijkheden om op Europees niveau tot een beter gestructureerde *uitwisseling van informatie en inzichten* te komen over de gevolgen van technologische innovatie voor de arbeid in de meest ruime zin van het woord. We kunnen hier zeker wat leren van de grootschaligheid, waarmee deze materie in de Verenigde Staten en ook Japan wordt aangepakt.

Herverdeling van arbeid

Herverdeling van arbeid is een onmisbaar onderdeel van een beleid, gericht op beteugeling van de werkloosheid. Ik vermoei u niet met cijfers. Zelfs bij een eventueel wat meevallende economische groei — die ons niet vanzelf in de schoot valt! — zal het de komende jaren nog een enorm karwei zijn om jaarlijks een zodanig aantal arbeidsplaatsen te scheppen, dat daarmee de groei van het arbeidsaanbod kan worden opgevangen. Dat geldt zeker voor Nederland.

Als we niets met een massale werkloosheid willen leren leven, zoals sommigen ons proberen aan te prijzen, dan is een voortgaande herverdeling van arbeid onontkoombaar. En bovendien: zonder verdere herverdeling van arbeid krijgen we niet alleen de massawerkloosheid niet onder de knie, maar zal ook de *economische zelfstandigheid van de vrouw* onvoldoende gestalte krijgen.

Het is noodzakelijk de herverdeling van arbeid zodanig vorm te geven, dat het wenselijk geachte proces van economische groei er niet door wordt gefrustreerd. Dat betekent:

— rekening houden met de kostenkant (een degelijke financiering dus)

— mikken op een hoge graad van herbezetting (dat levert goede volumeresultaten op en dus ruimte voor premiedaling)

— oog voor de vraag of voldoende gekwalificeerde mensen beschikbaar zijn om de opvallende plaatsen op te vullen en ook voor eventuele andere knelpunten in de bedrijfsvoering.

Het belang van een voortgezet proces van algemene arbeidsduur-

verkorting tot in doorsnee 32 uur per week in 1990, is te groot om aan de tegenwerpingen, die uit de praktijk van het economisch leven op ons af komen, voorbij te gaan. Met name de beschikbaarheid van voldoende gekwalificeerd personeel is in mijn ogen een buitengewoon belangrijk knelpunt.

Het belang van onderwijs, her-, om- en bijscholing

Ik zou er bij de ondernemers – en ook bij alle andere betrokkenen trouwens – voor willen pleiten deze kwestie niet te statisch te benaderen.

Je kunt mensen opleiden; dat geldt voor jongens en meisjes die nog moeten beginnen; dat geldt voor honderdduizenden werknemers die weliswaar nu nog een baan hebben, maar van wie straks andere vaardigheden zullen worden gevraagd; en dat geldt ook voor honderdduizenden mensen zonder betaald werk (werklozen en niet-geregistreerde werkzoekenden).

Er zijn te weinig betaalde banen, gemeten naar het beschikbare arbeidsaanbod en wat daar de komende jaren nog bij komt. Dat vraagt om herverdeling van arbeid. En er zijn tegelijkertijd te veel mensen met te weinig of een verkeerd gerichte scholing. Dat probleem moet worden aangepakt door de opleidingsinspanningen drastisch te intensiveren. Niet *in plaats van* arbeidsduurverkorting, maar *in aanvulling* daarop en – wat mij betreft – *in samenhang* daarmee. De ondernemers zouden zich tot taak moeten stellen, in een goede taakverdeling met de overheid en met volledige participatie van de vakbeweging, hier het voortouw te nemen. Investeren in mensen is – zo stellen sommige ondernemers veel te laat vast – nog belangrijker dan investeren in machines.

'Wagend presteren', waar de ondernemers zich op laten voorstaan, is niet. wachten tot de overheid de optimaal opgeleide mensen op een presenteerblaadje toelevert om de nieuw aangeschafte machines te bedienen. Wagend presteren is zèlf tijdig voor de juiste mensen met de juiste opleidingen zorgen. Opleidingen, die de ondernemers bij voorkeur samen dienen te financieren om goedkope wegkooppraktijken van bij de konkurrent opgeleide vaklieden te voorkomen.

Behoeftte aan meer scholing en tegelijkertijd meer vrije tijd en minder arbeidstijd per werknemer: is dat geen aanleiding om het drieluik arbeidsduur-vrije tijd-tijd voor scholing en opleiding te ontvouwen en te zorgen, dat we van de nood een deugd maken?

Ik wil ervoor pleiten om de tijd die vrijkomt door arbeidsduurverkorting in toenemende mate te benutten voor het *bijbrengen van nieuwe vaardigheden* die mensen nodig hebben om bij te blijven, om het werk aan te kunnen waar ze straks voor nodig zijn, de meest essentiële vaardigheden die ook in het persoonlijke leven van de komende decennia nodig zullen zijn.

Maar tegelijkertijd zullen wij ook werklozen moeten scholen, want het feit dat een te groot aantal mensen zonder werk bij een weer aantrekkende economie of bij voortgaande herverdeling van arbeid niet over de vaardigheden blijkt te beschikken om weer aan de slag te kunnen, mag niet als onveranderbaar gegeven worden aanvaard. *En* arbeidsduurverkorting met herbezetting *en* scholing van werkenden en werkzoekenden op grote schaal, dat is mijn keuze!

Daarmee is niet het laatste woord over herverdeling van arbeid gezegd. Ik wijs de tegenstelling — die met name door ondernemers wel gekreëerd wordt — tussen enerzijds algemene arbeidsduurverkorting en anderzijds specifieke vormen van herverdeling, waaronder deeltijdarbeid en jeugdwerkplannen, van de hand.

Deeltijdarbeid is geen alternatief voor algemene arbeidsduurverkorting. Ik ben niet tegen deeltijdarbeid. Menigeen voelt er zich toe aangetrokken, al mag niet worden vergeten, dat in 80 procent van de gevallen het initiatief eenzijdig van de werkgever uitgaat, dat het voor wat betreft de plaats van de vrouw in het arbeidsproces en thuis meestal rolbevestigend werkt en dat de rechtspositie van de deeltijdwerker nog steeds verbetering behoeft. Deeltijdarbeid kan — onder voorwaarden — een nuttige aanvulling zijn op een beleid tot algemene verkorting van de arbeidsduur, maar geen substituut.

Jeugdwerkplannen hebben meer toekomstwaarde, als ze zijn ingebed in afspraken over algemene arbeidsduurverkorting.

Nogmaals: de regiefunctie van de overheid

Ook op het brede gebied van herverdeling van arbeid, met alles wat eraan vast zit, bepleit ik een regisseursfunctie voor de overheid, met een duidelijk doel voor ogen — géén blauwdruk, wél een scenario. Hoe de werkloosheid substantieel te verlagen? Welke samenhang met groei, structuurbeleid en werkgelegenheid? Welke instrumenten om de gekozen taakstelling te bereiken?

Wat is de vertaling van de eigen rol van de overheid als werkgever in het overleg met de bonden van overheids personeel?

Wat is de inhoud van voorwaardenscheppende en flankerende wetgeving? Aanpassing van de Arbeidswet aan nieuwe omstandigheden om structureel overwerk te beperken; voorzieningen om vrouwen betere kansen te geven op de arbeidsmarkt; financiële instrumenten (premies/belastingen) inzetten om gewenste ontwikkelingen aan te wakkeren en ongewenst gedrag te ontmoedigen.

Herverdeling van arbeid moet *decentraal* vorm en inhoud krijgen, in de onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers. Daár wordt per saldo ook over herbezetting beslist.

Maar zonder een duidelijke visie op de gewenste richting en zonder een centraal beleid om taakstelling te bereiken (bij voorkeur

ondersteund door een sociaal kontrakt met werkgevers en vakbeweging) blijft de uitslag van de strijd tegen de werkloosheid te zeer van toevalligheden afhankelijk en dat mogen we de werklozen niet aandoen.

Laten we ook niet vergeten, dat vermindering van de werkloosheid — onder meer door herverdeling van arbeid — mede een voorwaarde is om de betaalbaarheid van een bij de Nederlandse cultuur en tradities passend *sociaal stelsel* in stand te houden.

Wie een halt wil toeroepen aan de financiële en maatschappelijke — tweedeling tussen mensen met en zonder betaald werk, wie geen genoegen neemt met de nieuwe armoe, die ook bij ons in Nederland zichtbaar is, wie ernst wil maken met de economische zelfstandiging en met de gelijkberechtiging van de vrouw in en buiten de arbeid, die kan geen genoegen nemen met een passieve rol van de overheid op het brede terrein van werkgelegenheid, sociale zekerheid en inkomenspolitiek.

Geén overheid als allesweter of als allesregelaar, wel een overheid die ruimte biedt voor decentralisatie, voor eigen verantwoordelijkheden van burgers en maatschappelijke groeperingen, maar nooit zonder een eigen visie, een eigen kader, zonder eigen instrumenten. Geen overheid die pretendeert het gehele sociaal-economische leven te kunnen sturen en reguleren, wel een overheid die op grond van duidelijk geformuleerde keuzes en prioriteiten in samenspel met de maatschappelijke krachten richting geeft aan dat proces, die de essentialia van de verzorgingsmaatschappij in stand houdt, soms stimulerend en korrigerend, soms ge- en verbiedend.

Participatie, zeggenschap, verantwoordelijkheid

Ik maak nog één opmerking tot slot.

Het 'terug naar de markt', de 'ideologie van de terugtrekkende overheid' is niet de enige gevaarlijke gedachte, waarmee in de neo-konservatieve wereld wordt gekolporteerd. Er is ook een stroming, ook in ondernemersland, die zich wil ontdoen van de hinderlijke *invloed van werknemers en vakbonden* op het beleid in ondernemingen, bedrijfstakken of — in ruimere zin — op de gang van zaken in de economie als geheel.

Dit is flagrant in strijd met wat ik voor de komende tijd als wenselijk zie. Participatie, zeggenschap, verantwoordelijkheid zijn sleutelwoorden voor de toekomst. Informatie en overleg over de invoering van nieuwe technologie en de gevolgen die daaruit voortvloeien; meer invloed op onderdelen van het arbeidsmarktbeleid en op de sociale voorzieningen; arbeidsduurverkorting, herbezetting, gevolgen van wijzigingen in de arbeidsorganisatie, grenzen stellen aan de flexibiliteit; vorm geven aan versterking en vernieuwing van de economie.

Als ondernemers daar de werknemers en hun vertegenwoordigers buiten willen houden, dan snijden zij zich op den duur in eigen vlees. Bedrijven zijn werkgemeenschappen, waarin de faktor arbeid niet kan en niet mag worden genegeerd! En die faktor arbeid moet ook blijven nadenken over de vraag hoe naast de principiële eis tot een vergroting van de zeggenschap van de arbeid ook een verruiming van de beïnvloedingsmogelijkheden mogelijk is door, beter dan vandaag gebeurt, te participeren in het produktief vermogen, in de vermogensvorming in de onderneming, de bedrijfstak en in de ekonomie als geheel.

Ekonomische democratie is geen substituut voor een regiefunktie van de overheid, wel een voorwaarde om de overheid de kans te geven die funktie goed te vervullen. De maakbaarheid van de samenleving wordt uiteindelijk bepaald door het democratische gehalte van de besluitvorming in die samenleving op alle niveaus.

Zonder aan de eisen van deze tijd aangepaste vormen van ekonomische zeggenschap en sociaal-politieke ordening — op zoek naar het nieuwe kompromis van de tweede helft van de jaren tachtig en de jaren negentig — zullen we de grote uitdagingen die de laatste vijftien jaar van deze eeuw aan ons stellen, niet naar vermogen, en zeker niet rechtvaardig, aan kunnen.

Verwante thema's kwamen in TPE eerder aan de orde in:

Themagedeelte stimuleringsbeleid. TPE 7/2

John Grahl, *De Britse alternatieve strategie en West-Europa*. TPE 7/4

Wim Huizinga, *De Nederlandse landbouw en de EEG*. TPE 7/4

Walter Korpi, *Ekonomische groei en verzorgingsstaat*. TPE 8/4

Karl Georg Zinn, *Technologische ontwikkeling, kwalitatieve groei en de politieke problemen van het moderne interventionisme*. TPE 9/1